

Чубіна Т.Д. Черкаський державний технологічний університет.

Чубіна Тетяна Дмитрівна (1972 р.н.). У 1994 р. закінчила з відзнакою історичний факультет Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К. Винниченка. Кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, автор близько 50 наукових публікацій. Основна проблема дослідження – становлення та розвиток національних меншин і механізм формування національних діаспор, роль особи в історії.

ТРАГЕДІЯ ГЕРТРУДИ ПОТОЦЬКОЇ

Людина є елементом якоїсь форми соціальності – від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних і політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси невіддільний від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про родину Потоцьких, її внесок в історію і культуру України.

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Трагедія жінки, якій присвячена дана стаття, набула величезного, хоч і тимчасового розголосу в Польщі та в багатьох інших країнах Європи в кінці XVIII ст. і назажди увійшла в історію побитого скандалу.

Мета нашої наукової розвідки – розкрити образ жінки, доля якої була тісно переплетена з магнатським родом Потоцьких. Хто вона – Гертруда? Які її мрії? Яка доля?

Гертруда Потоцька з родини Комаровських (1754-1771 рр.) – перша дружина Станіслава Щенсного Потоцького. Вона була найстаршою донькою Якуба Комаровського і Антоніни Брігіти з родини Павловських. Народилася, напевно, в 1754 р. (навесні 1770 р. їй було 16 років) в Susznie в руському воєводстві. “Вона відзначалася надзвичайною вродою і тендітною статуєю” [1]. Її батько свідчив, що “позитивні якості Гертруди не обмежувалися лише тим, що вона народилася в шляхетній родині, він вдосконалював ці якості за власний кошт, не заощаджуючи на освіті”. Згідно з однією версією, яку неможливо перевірити, освіту вона мала здобути у Відні [3], звідки повернулася додому восени 1770 р. Ця версія здається досить вірогідною, зважаючи на те, що в 1768-1769 рр. багато дворянських родин з околиць Львова переховувалися з дітьми в Австрії, побоюючись руйнувань, викликаних барською конфедерацією і селянськими бунтами.

Станіслав Потоцький Щенсний (Фелікс) граф Пилява (1752-1805 рр.), російський воєвода, генерал артилерії, маршал торговицької конфедерації. Замолоду підписувався Станіслав, потім Станіслав Щенсний; ще за життя був відомий і в історію увійшов як Щенсний. Через різноманітність представлених у різних джерелах дат його народження ми беремо за основу дату, написану на його могилі, – 1752 р. Він був єдиним сином Францішка Салезія, київського воєводи, і його другої дружини Анни Ельжбети із роду Потоцьких [4].

Гертруда Комаровська [2]

У 1770 р. Станіславу Щенсному Потоцькому виповнилося вісімнадцять; у країні тривала боротьба барської конфедерації, у Червоній Русі лютувала якась пошесть. Батько вислав його з Кристинополя, доручивши об'їхати довколишні маєтки. Під час цієї поїздки молодий Потоцький завернув якось до Сушницького хутора під Кристинополем, маєтку любачівського ловчого Якуба Коморовського. Саме тут бере початок та трагічна історія, якій згодом судилося стати легендою й заповнити літературну уяву багатьох поетів і серед них найперше Антонія Малчевського, автора "Марії" [5].

Коморовські герба Корчак були старовинним шляхетським родом, зафіксованим у документах іще в XV столітті, хоч і не магнатським, але досить заможним і не обділеним загальною повагою. Мірилом суспільної прірви, яка у XVIII ст. розділяла пересічного шляхтича середнього достатку і польського магната, є той факт, що в розумінні київського воєводи про будь-яку спорідненість між родом Потоцьких і родом Коморовських не могло бути й мови. А тим часом така спорідненість раптом стала реальністю [6].

Батьки Щенсного плекали мрію, що дружиною їхнього сина буде якщо не королівська дочка, то, у всякому разі, дочка багатого князя чи графа. Всупереч мріям батьків Щенсний полюбив Гертруду, дочку Я. Коморовського, який володів лише кількома селами.

Спочатку візити до Коморовських Станіслав Щенсний здійснював у товаристві Karola Sierakowskiego, завідецького старости, котрому доручили в певній мірі нагляд за молодим воєводою і котрий в тих прогулянках мав намір, як сам писав "з невинною думкою допомогти йому в розвагах". Датовані вони якнайменше травнем 1770 р. Коли в кінці року Sierakowski на декілька тижнів виїхав у Литву, прогулянки молодого воєводи до Susznie не припинилися, незважаючи на те, що відомості про них дійшли до вух батька. Очевидно, Станіслав одержав від нього прочуханки, тому що почав приховувати свої поїздки, роблячи вигляд, що його відсутність вдома вдень та повернення вночі пов'язані із захопленням полюванням [7].

Судячи з усього, Коморовські прихильно дивилися на довірливі стосунки своєї дочки зі спадкоємцем найбільшого магнатського багатства в Речі Посполитій і, усвідомлюючи цінність свого шляхетського герба, не думали, що вінчання обох молодят може щось завадити. Щенсний закохався у Гертруду без тями, як юнак, що вперше вивільнився з-під батьківської опіки. Восени 1770 р. він під різними приводами виривався із Кристинополя і часто відвідував Сушницький хутір. Наслідки цих відвідин не забарилися – Гертруда завагітніла. Коморовські, обурені ваганням Щенсного, який боявся признатися вдома у своєму гріху, домагалися, щоб він узяв із Гертрудою таємний шлюб [8].

Молодята одержали у голови духовного судді хелмської католицької церкви Melchiora Kochanowskiego звільнення від оголошення про заручини, 18 листопада під час сватання було підписано шлюбну угоду, в якій подружжя Коморовських переписали доньці 100000 злотих крім приданого (для запису нареченого було залишено пусте місце) і визначено дату шлюбу – 28 листопада. Однак шлюб прискорили на 2 дні, тому що цього дня Потоцькому було легше вислизнути з дому. 26 грудня в греко-католицькій церкві у Нестаничах парафіяльний священник Длужневський звершив над молододою парою таїнство вінчання [9]. Присутніми були лише декілька осіб, серед них сестра нареченої Кордула. Шлюб був таємний, але відбувся з дотриманням усіх необхідних формальностей і з юридичного погляду його законність не підлягала жодному сумніву. Однак молода дружина змушена була залишитися в батьківському домі.

Укладення шлюбу тримали в таємниці, маючи лише запевнення родичів з Варшави (Gozdzkich), що будуть боронити дійсність шлюбу.

Через кілька тижнів звістка про подію якимсь чином дійшла до київського воєводи. Францішек Салезій Потоцький шаленів із люті; викликавши до себе Щенсного, він спершу лагідними вмовляннями, а потім раптовим натиском переконав його, що таке одруження не личить спадкоємцеві великого імені Потоцьких, і домігся від нього згоди подати в консисторію позов про анулювання шлюбу, освяченого буцімто всупереч волі жениха, якого спокусила і ввела в оману родина Коморовських. Бельський староста підписав папери, які йому підсунув батько, і пригнічено чекав, чим усе це закінчиться [10].

Потоцькі скликали родинну раду, щоб обміркувати подальші кроки, до яких треба було вдаватися в інтересах збереження незаплямованим імені Потоцьких. Хтось подав ідею викрасти Гертруду й помістити в одному з львівських монастирів (де настоятелькою була якась Потоцька), а відтак примусити її дати згоду на анулювання шлюбу. До Сушницького хутора стали доходити чутки, що київський воєвода готує якийсь наїзд; Коморовські перебралися до краще укріпленої Новосілки. На жаль, це не запобігло трагічним наслідкам мстивої зятятості Францішека й Анни Потоцьких.

Увечері 13 лютого 1771 р. ватага надвірних козаків київського воєводи під орудою Олександра Домбровського, особи, яку в Кристинополі величали полковником, і якогось Вільчека напала на садибу в Новосілці. Навівши жах на домашніх, напасники викрали Гертруду Потоцьку, яка була вже на п'ятому чи шостому місяці вагітності (незважаючи на мороз, її буцімто волокли в тонкій сукні по снігу) і силоміць посадили на сани. Що відбулося протягом наступних кількох годин, з'ясувати не вдалося. Відомо тільки те, що Гертруду живою вже нікуди не привезли.

Гонитва, яка відбувалася вночі, не дала результатів, банда за селом розосередилася. Ще того самого дня Гертруду вкинули в ополонку. Згідно з однією з версій, що існувала в середовищі Потоцьких, спочатку випадково наступило удушення через те, що її душили перинами, щоб стримати крики, коли повз їхній дім проїжджало багато завантажених збіжжям підвід; згідно з іншою версією, яка була прийнята в суді, Потоцька пала жертвою злочину, запланованого завчасно і була утоплена, незважаючи на “благання і крики”. Місце вбивства окреслювали по-різному: це потік біля села Relkiniec (згадана вище постановою суду), це і рукав річки Буг недалеко Sielca або “найближчий ставок” (різні версії, що були у заявах). Навесні, коли скресла крига, біля Jastrzębnicy економом Кристинопольського маєтку Косаківським було знайдено труп, упізнаний і таємно похований (пізніше “дім Потоцьких” щедро йому віддачив); у селі Wołswinie існували чутки, що, її видобули з Бугу на території цього села, згідно з іншою версією, її знайшов мірошник, що мешкав неподалік Witkowa [11]. Ще за однією версією, у квітні 1772 р. річка Рата винесла тіло бідлошної дівчини на берег біля села Конотопи. Його знайшли монахи-августинці і впізнали померлу.

Коли Станіславу розповіли, що трапилося, хлопець побіг до свого кабінету, зачинився там, вихопив з кишені ніжик і почав різати собі шию. Його життя врятував камердинер Бістецький, який вбив двері.

З покірністю прийняв Потоцький тезис батька про “спокушання його підлими людьми”, які скористалися “помилками молодості”. В квітні його відіслали з Кристинополя в “чужі краї” під наглядом генерала Кароля Брюхля і ксьондза Вольфа. Влітку 1771 р. вони досить довго перебували “на карантині” на угорському кордоні в Зборові, звідки Потоцький подав маніфест таємної змовницької консисторії. Потім протягом багатьох місяців вони жили у Відні, щоб продовжити діяльність з приводу розлучення, яке було підтримане Римом. Справа затягувалась, і запланована батьком подорож до Голландії, Англії та Франції відклалася. У вересні 1772 р. Потоцький із ксьондзом Вольфом був уже в Швейцарії. У Швейцарії Щенський пробув кілька місяців, мріяв відвідати Париж, але раптова смерть батька й матері примусила його повернутися додому [12].

Земне правосуддя не звершилося над Анною і Францішеком Потоцькими, але, – як кажуть у таких випадках, – рука Божя швидко відміряла їм заслужену кару. Анна Ельбета Потоцька померла наглою смертю в Сокалі 7 січня 1772 р., за таємничих і нез’ясованих обставин; підозрювали навіть, що то було самогубство. За десять місяців тяжка недуга звалила Францішека Салезія Потоцького; недовго промучившись, 22 жовтня 1772 р. він помер [13].

Батько Гертруди більш ніж два роки не припиняв пошуків доньки, припускаючи, що вона жива. Звернувся навіть до консисторія: чи не переховують, бува, сокольські бригадки її у себе. Намагався, однак безрезультатно, нав’язати контакт з чоловіком Гертруди, що був висланий за кордон. Лише після смерті батьків Станіслава Щенсного Коморовського, впевнений, шляхом розпитувань деяких кристинопільських людей, у смерті доньки, увійшов у довгі переговори із зятем, що боронив добру славу батьків і відстоював свою позицію, що, в свою чергу, призвело восени 1774 р. до угоди, яка робила з батька Гертруди одного з найбагатших людей Галичини, в результаті чого справа про визнання шлюбу безпідставним була скасована, ухвала комісії делегаційного сейму, що з’явилася у результаті старань скривдженого, була оголошена 28 жовтня 1774 р. Вона замовчувала прізвище померлих Потоцьких, а відповідальність за злочин покладала тільки на безпосередніх виконавців, які, однак, уникли виконання вироків, приховані ще Францішком Салезієм у своїх віддалених українських маєтках. Згідно із пізнішою легендою, Щенський Потоцький помер з портретом першої дружини на грудях [14].

У період романтизму історія Гертруди стає дуже популярним художнім сюжетом, який використовували в літературній творчості, опері й живопису у двох основних течіях: виразно підкреслюючи антимагнатську позицію, а також у не завжди сміливій спробі возвеличення Потоцьких. Перші репрезентують поеми: “Maria” (1825 р.) А. Мальчевського (дія відбувається в XVII ст.) і “Wacław” Ю. Словацького, драма “Dwory polskie w XVII w., czyli Córka miecznika” (1850 р.) К. Маєрановського, повість “Gertruda Komorowska” (1853 р.) М. Помезанської, а передусім історична монографія “Starościna bełzka” Ю.І. Крашевського; друга ж – “Dymitr i Maria” (1828 р.) Ю. Коженівського, а головне “Pamiętniki Bartłomieja Michałowskiego (1856-1867 pp.) Г. Жевуського. Поема Мальчевського стає основою лібрето для щонайменше восьми опер (композиції Н. Крамаркевича, В. Гавронського, Н. Мельцера, Р. Сташковського, Н. Опенського, К. Ростворовського, А. Дворжака, і М. Солтиса.)

14 липня 1906 р. в підземеллях костюлу Misjonarzy w Witkowie Nowym (Місіонерів у Віткові Новім) було знайдено труну ймовірно з останками Гертруди Потоцької поруч із трунами її батька й бабці. В 1913 р. останки цих трьох осіб перенесли до скляних трун і виставили в ново-збудований каплиці з метою підвищення туристичної зацікавленості до містечка.

Підставою ідентифікації останків Потоцької послужив збережений на труні фрагмент напису TRU [GerTRUda], який, швидше, треба було б прочитати як ТКО, що могло б привести до Heleny z Rostkowskich, мачухи Якуба, і в такому

лише випадку змістовним стало б прізвище KOMOROWSKA [15].

У Софіївці, під Уманню, пам'ять про Гертруду була пошанована її чоловіком на одному з могильних каменів, поруч з яким пізніше поклали звичайний камінь, що символізував її ненароджену дитину.

Сьогодні по-різному можна сприймати історію цієї молодшої жінки, яка так і не встигла пізнати насолоди подружнього життя та радості материнства і стала розмінною монетою в жорстокому протистоянні багатства, чвар та амбіцій.

Література

1. Radowicz E. Potocka z Komarowskich Gertruda // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – S. 738.
2. http://en.wikipedia.org/wiki/Gertruda_Komorowska
3. Czernecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. – Kraków, 1939. – S. 89.
4. Rostworowski E. Potocki Stanisław Szczęśny // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVIII. – 1984-1985 – S. 183.
5. Malczewski A. Maria. – Warszawa, 1857.
6. Лоек Є. Історія прекрасної бітники. – К., 2005. – С. 188.
7. Radowicz E. Potocka z Komarowskich Gertruda // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – S. 739.
8. Чубіна Т. Перший шлюб Станіслава Щенсного Потоцького // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006”. – Т. 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 4.
9. Александрова С. Легенда Кристинополя // <http://golosievo.kiev.ua/region.php?id=760>
10. Лоек Є. Вказана праця. – С. 188.
11. Radowicz E. Potocka z Komarowskich Gertruda // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – S. 739.
12. Korzon T. Manuskrypt do historii domu tuńczyckiego Potockich // Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny, – 1881. – Т. II. – S. 76-79.
13. Лоек Є. Вказана праця. – С. 191.
14. Radowicz E. Potocka z Komarowskich Gertruda // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – S. 739.
15. Там само.

Надійшла до редколегії 3.09.2007 р.